

О ПРИРОДНИМ И КУЛТУРНИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА ОПШТИНЕ ДЕРВЕНТА

Општина Дервента налази се на сјеверу Републике Српске односно Босне и Херцеговине. У Републици Српској сусједне општине су јој Прњавор, Добој, Модрича, Босански Брод и Србац, а на сјеверозападу ријеком Савом граничи се са Републиком Хрватском. Излазак на Саву, а тиме и на међународну границу Републике Српске и Босне и Херцеговине, не представља само географску чињеницу него овој општини даје и посебан геостратешки положај и значај који је имала и у ближој и у даљој прошлости. За раније периоде о томе нема неких поузданих података, али већ од средњег вијека срећемо историјске изворе који прецизно свједоче о значају граничног статуса ових крајева. Тако, на примјер, постоје поуздани подаци да је управо на том мјесту гдје дервентска општина избија на Саву, код Дубочца, у турско доба постојала скела која „у другој половини XVI стољећа постаје врло фреквентна, као важан транзитни пут између Славоније и Босне“¹. Обезбјеђење пута према томе у једном тренутку доста несигурном прелазу из једне царевине у другу, видјећемо, биће повод за зачетак настанка данашњег насеља Дервента, али је значај те комуникације био далеко већи са становишта које је она имала у повезивању различитих државних, културних и укупних цивилизацијских искустава и интереса два међусобно задуго сучељена и најчешће супротстављена свијета. Тај гранични статус дервентске општине касније се остварује нешто интензивније преко подручја општине Босански Брод, посебно откад је изграђена жељезничка пруга Сарајево – Брод.

Управо тај гранични положај читавог овог краја сјеверно од Саве и у географском и у историјском смислу узрокује основна обиљежја и *природног* и *културног* идентитета дервентске општине као дијела тога ширег простора.

* Академик проф. др Станиша Тутњевић је историчар књижевности, члан Одјелење књижевности и умјетности Академије наука и умјетности Републике Српске.

¹ Др Адем Ханџић, *Постанак и развитак Дервенте у XVI стољећу*, Прилози, Институт за историју Сарајево, година X/II, 1974, бр. 10/2, стр. 116.

I

Географски гледано подручје општине Дервента у највећој мјери представља благи брежуљкасти прелаз из равнице поред ријеке Саве на сјеверу према вишим, претежно планинским предјелима Босне на југу, што је очито „наслађење“ које је на овом мјесту оставило Панонско море чије постојање и на овом простору потврђују фосилизирани остаци морске флоре и фауне, укључујући и остатке кита нађене при копању једног бунара у Доњем Детлаку. Тај постепени брежуљкасти успон завршава се и утапа у обронцима ниских планина Мотајице на сјеверозападу, Вучјака на сјевероистоку и Крнина на југозападу. Мањи дио општине, око 10% њене површине, чине равнице, претежно уз ток ријеке Украине, затим Лупљанице и других мањих водотокова. У складу с тим природну вриједност ових географских одлика не налазимо у неким екстремним и ријетким природним феноменима, него у складној синтези свега што природа може да понуди. То значи да овдје не треба тражити неке изузетне географске и природне ријеткости – ријеткост је то како географски положај и природни изглед овог краја у себи сажимају све најважније особености и могућности природе. Чини се као да је овдје заступљена она готово идеална средња вриједност природе у којој препознајемо сву њену благородност, њену цјелокупну феноменологију и морфологију коју нуди благи, смирени прелаз из равнице у постепено све узвишеније предјеле с мноштвом различитих и непоновљивих и живописних комбинација обликовања пејзажа. Ту је и богата вегетација, са наизмјеничним складним смјењивањем предјела под шумом, пашњацима или усјевима засијаним људском руком, ту је излаз на велику ријеку као што је Сава, ослонац на једну или обије обале Украине као највеће ријеке у Републици Српској, ту је и Лупљаница, која и извире и увире на подручју општине, а ту су и многобројни потоци и извори, и сл.

Све то нуди богат и разноврстан живот људи који овдје нису осуђени на једноличан, једностран и једнодимензионалан контакт са природом: географске и природне карактеристике овог краја су такве да ангажују и апсорбују свеукупну стваралачку снагу и енергију људи који ту живе и који готово све своје потребе задовољавају из ресурса које налазе у својој непосредној околини. Сваки човјек понаособ који се овдје бави земљорадњом као основним занимањем, истовремено се успјешно искушава на узгоју практично свих врста житарица, свих врста поврћа, свих врста воћа, сточне хране, индустријског биља и сл. Све то он сам најчешће по устаљеним обичајним технологијама успрема, прерађује и припрема за тренутну или одложу употребу. Паралелно с тим он узгаја више врста стоке, више врста живине, пчеле, самостално гради и уређује простор око себе претходно припремајући и обрађујући материјал за грађу – камен, пијесак, циглу, дрво и све што му се налази под руком у непосредној близини, често и у његовом сопственом власништву.

У складу са оваквим географским и природним условима развио се и животињски свијет овог краја, гдје доминирају мање врсте које могу у таквим околностима да опстану: вук, лисица, зец, јазавац, срна, видра, затим разне врсте птица, више врста гмизаваца и инсеката, при чему треба имати на уму и неке врсте риба у Сави, Укрини, а раније и у Лупљаници.

Овако уравнотеженом складу између географских и природних карактеристика овог поднебља на једној и биљног и животињског свијета на другој страни, са човјеком као додатним актером тога склада, доприноси и релативно повољна, умјерено континентална клима са атмосферским приликама које такођер не попримају екстремне квалитете и вриједности којима би тај укупни склад био поремећен. Људи су овдје запамтили и велике кише и сњегове, велики град и јаке вјетрове, и велике поплаве и суше, и велике врућине и хладноће, али никада то ни по учесталости ни по последицама није превазилазило горњу границу сношљивости и није изазивало велике елементарне катастрофе и енормна људска страдања.

Све је, дакле, ту остајало у границама средње вриједности географских и природних одлика које су у себи ипак садржавале сва битна искуства која могу настати у односу између човјека и природе. Читавоме овоме складу свакако доприноси и чињеница да човјек на овом простору никада није битно нарушавао постојећу равнотежу у природи и са природом, јер је њене ресурсе користио с мјером и на рационалан начин тако да се овдашњи пејсаж мало и ријетко мијењао или се послје мањих промјена брзо поново успостављао.

То не значи, међутим, да извјесних сталних или привремених облика нарушавања изворне природне средине ипак није било. У неким приликама то је било неопходно, као на примјер када се радило о каптирању извора воде, дјелимично укључујући и извор Лупљанице, док је у неким случајевима, као на примјер у случају кориштења пијеска са ријеке Укрине, направљена ненадокнадива штета изворном изгледу ове ријеке. Због смањења индустријске производње у Дервенти и околним општинама сада мање пријети опасност од загађења природних ресурса, а то ће у још већој мјери доћи до изражаја ако се убудуће буду досљедно поштовали еколошки стандарди. Ипак, уочљиво је загађивање природе које се односи на одлагање смећа, првенствено оног од пластичног материјала, посебно у сеоским срединама и у водотоковима.

Када је у питању подручје општине Дервента посебно треба истаћи један природни феномен везан за ријеку Укрину који још увијек није довољно изучен. У народу се то зове „цвјетање“ Укрине које се догађа сваке године на Преображење рано ујутро. Према причи у народу тада се закратко над површином ријеке појави мноштво цвјетића који ускоро падну на воду и отплове низ ријеку. Изгледа да се ради о повременим ситуацијама, које се, зависно од климатских услова, догађају на неким дијеловима тока рије-

ке, приближно у исто доба године, када се једна врста инсеката готово у истом тренутку из ларви претвара у мале лептириће који ту на лицу мјеста, над површином ријеке, одживљавају свој кратки живот и падају у воду. Ова појава, међутим, није довољно истражена и очито захтијева праву стручну и научну валоризацију.

II

Гранични и географски положај општине Дервента у још већој мјери долази до изражаја када је у питању културно наслеђе. То је и разумљиво ако се има на уму да су се на нешто ширем простору којем припада и ова општина сучељавале особености и размјењивала и прожимала културна искуства источних (оријенталних и византијских) и западних цивилизацијских образаца. Практично све до средњег вијека не постоје поуздани и провјерљиви историјски подаци о томе када се на подручју ове општине срећу организоване људске заједнице, какво је било њихово устројство и када су и под којим условима биле достигле сопствене или прихватиле нечије туђе форме организованог социјалног и државног живота. То, међутим, не значи да нема веома уочљивих трагова да су људи на овом простору живјели од најранијих периода људске цивилизације. У *Археолошком лексикону БиХ*, на примјер, срећемо податке о многобројним локацијама на којима су пронађени артефакти из старијег каменог доба, млађег каменог доба, бакарног доба, бронзаног доба, из средњег вијека, итд.

Данас је тешко дати иоле прецизнију слику насељавања широког подручја сјеверно од Саве, на коме се налази и општина Дервента, у дугом историјском периоду смјењивања народа и држава на широком евроазијском простору. Извјесне трагове и овдје је очито оставила супериорна римска империја (оквирно се спомиње период од око 450. до 47. године прије нове ере), при чему не треба сметнути с ума ни илирска племена која су, без сопствене државне организације, прије Римљана насељавала широко подручје од Панонске низије до обала Јадранског мора и јужне Италије. Велика сеоба народа која се датира у великом временском распону од четвртог до шестог вијека нове ере није, чини се, мимоишла ни ово подручје. Претпоставља се да су овуда прво прошли Авари уништавајући и затирући трагове римске цивилизације, а да су након дефинитивног пораза који је Аварима нанијела Византија код Цариграда, на ове просторе почетком седмог вијека дошли Словени. За нас је овдје тај историјски период посебно важан, јер се у науци за тај период веже археолошка локација позната под именом Амбарине у селу Доњем Детлаку. Ради се о веома импресивном, још увијек очуваном налазишту које „је према неким елементима датирано у доба сеобе народа“², што значи негдје између четвртог и шестог вијека наше ере. Амбарине представљају најстарији, највећи, најочуванији и најо-

² *Хамбарине код Детлака* (приопћује уредништво), *Гласник Земаљског музеја*, 1892, стр. 243.

смишљенији објекат материјалне културе у општини Дервента. То је комплекс који сачињавају правилно и прецизно у камен окомито укопана 23 удубљења у облику амфоре односно ћупа, чија дубина се креће од 1,3 до 2 метра, а ширина 1 до 1,5 метар у средини, односно 0,5 метара на отвору. Број, распоред и начин обликовања амбарина свједочи о сасвим осмишљеном и веома добро изведеном урбанистичком подухвату, оствареном прије 1.500 година, који подразумева дужи и организованији боравак одређене развијеније људске заједнице на истом мјесту. Овај објекат очито је служио као спремиште, а према укупној запремини коју заузимају ови камени ћупови може се закључити да се радило о већој групи људи који су ту боравили с јасно дефинисаним задатком и функцијом³. Прво и досад једино археолошко истраживање ове локације обављено је 1892. године и о томе је поднесен детаљан извјештај у *Гласнику Земаљског музеја* (1892, стр. 243–244). Том приликом очишћено је и потпуно претражено 15 амбарина, а 8 их је и даље остало затрпано, данас можда и урушено. При томе ваља имати на уму да је већина оних које су тада биле очишћене сада поново затрпане и сасвим је неизвјесно у каквом су стању.

Негдје у деветом вијеку овим подручјем овладали су Угри који су владали до уласка тих крајева „у састав средњовјековне босанске државе у 13. односно у 14. в. у оквиру жупе Усора“⁴. При томе треба имати на уму да је шире подручје данашње општине Дервента и након пада босанске државе под турску власт 1463. године, све до 1536, било под угарском контролом. Од тада, када је падом утврде Добор⁵ и то подручје постало саставни дио пространог Османског царства, може се створити знатно поузданија слика о територијалној и административно-политичкој организацији подручја данашње општине Дервента, историјским догађајима који су били везани за то подручје и споменицима материјалне културе који су ту настали, очували се или пропали. То подручје припало је тада доборској нахији, а потом је постојала и посебна дервентска нахија, што је одговарало каснијем појму среза односно котара – то је Дервента касније у једном периоду била.

Прецизнији подаци о распрострањању и насељавању подручја данашње општине Дервента од времена када је оно постало саставни дио Османског царства (1536) могу се срести у турским пореским књигама у којима се

³ Више о томе у књизи: Станиша Тутњевић, *На трагу манастира Детлак*, Свет књиге, Београд, 2008, стр. 45–59; електронско издање: www.stantut.com.

⁴ Ахмет Омерхоџић, *Дервента и околина*, Географско друштво Босне и Херцеговине, посебна издања, књига VI, Сарајево, 1981, стр. 17.

⁵ Добор је подигао „славонски бан Иван Хорват 1387. године у вријеме борби хрватског и босанског племства против угарског краља Сигисмунда“ који га је заузео 1394. године након што је побиједио Хорвата. „Пред пад под турску власт био је, чини се, у власти деспота Стевана Бериславића, који је 1528. године молио краља Фердинанда I да му дарује Добор, обећавајући да ће га бранити од Турака“ (Ханџић, стр. 11–12).

прецизно пописују порески обвезници у селима и насељима доборске нахије са износом пореза које мора платити свако домаћинство. У тим књигама, истовремено, сасвим прецизно могу се видјети поријекло, социјални састав и вјероисповијест тога становништва, при чему се на конкретним примјерима појединих села, па чак и појединачних породица, сасвим јасно види убрзана динамика процеса исламизације хришћанског становништва. Посебно је интересантно што се управо из тих књига може сагледати повод и начин настанка насеобине Дервента.

Први попис пореских обвезника доборске нахије био је 1540, али он није сачуван и за њега знамо због тога што се изричито помиње у попису из 1570. године у коме срећемо главна села и насеља која се под истим или мало модификованим именом и данас налазе у саставу општине Дервента (Бишња, Горња Укрина и Доња Укрина, Сивчаница, тј. Сочаница, Лупљаница, Детлак, Рабтај, тј. Рапћани). Овдје посебно треба скренути пажњу на насеља под именом Горња и Доња Укрина, јер је из њих настало данашње насеље Дервента. Горња Укрина налазила се са десне а Доња са лијеве стране Укрине на мјесту гдје је био прелаз преко ријеке. Временом је тај прелаз због сталних разбојничких напада на путнике постао веома опасан и несигуран па су турске власти одлучиле да на том мјесту населе неколико филурицијских (влашких) породица чији је задатак био да штите тај пролаз, тј. дербенд, а да заузврат буду ослобођене пореза. Такав статус овог становништва налазимо у попису из 1570, али се на том мјесту види да је исти положај имало и у попису који је обављен десетак година раније (овај попис, нажалост, није сачуван). Чим су та два села добила посебан статус, живот у њима постао је интензивнији, па се из тога језгра убрзо развија и урбано насеље које се данас зове Дервента. То име град је добио по персијској односно турској ријечи *дербент* која изворно значи кланац или планински тјеснац између клисура, а који обично представља гранично мјесто или мјесто пролаза, што је заправо била и ова касаба у односу на ријеку Укрину. Данашње име то насеље добило је негдје у временском распону од Пожаревачког мира 1718. и Београдског мира 1739. године.

Доборска нахија задуго је задржала граничарски карактер који се препознавао по структури и функцији односно занимању насељеног становништва. Већ од самог почетка турске власти ово подручје већим дијелом било је насељено власима – сточарима, чија је служба у таквим подручјима била да чувају и утврђују границу. „Власи, организовани кнежински, тј. подијељени по џематима, насељавали су нарочито значајнија насеља око путне релације кроз ову нахију“⁶. Када је у питању ова врста организације влаха извјесно је да су у доборској нахији постојале двије кнежине. На челу прве, у Сочаници, био је кнез Јурај Вукодеровић, са теклићем Матијом, сином Мркше, а на челу друге, у селу Доња Укрина, био је кнез по имену Ђуро. Овај податак, истовремено, свједочи да су ова два села у то доба би-

⁶ Ханџић, стр. 114.

ла највећа и најзначајнија насеља на подручју данашње општине Дервента. Њихов значај потврђује се и тиме што је Сочаница (Сивчаница) у то вријеме била „и најзначајније село у доборској нахији“⁷, док је Доња Укрина, како је већ речено, скупа са Горњом Укрином, била језгро из кога се развијао данашњи град Дервента. Када је у питању конфесионална припадност влаха они су у то вријеме у читавом босанском санџаку „у већини православне вјероисповијести“⁸, а тако је било и у доборској нахији, што посвједочују и поменути поименични пописи пореских обвезника из којих, међутим, уочавамо и то да се процес исламизације врши веома интензивно. Да је у то вријеме на овом подручју већим дијелом доминирало хришћанско становништво свједочи и значај села Доња Укрина и Сочаница, на челу са својим кнезовима, а то потврђују и имена пореских обвезника. У попису из 1570. године у Доњој Укрини срећемо име и хришћанског попа Богдана, првог на том простору за кога поуздано знамо, а потом се у попису из 1600. године у Горњој Укрини среће поп под именом Милеша. Непосредно послије тога, 1628. године у селу Детлаку по наређењу презвитера Милеша настала је једна богослужбена књига – Детловачки евхологион, чији је аутор Захарије Возућанин. Могуће је да презвитер Милеш није нико други него поменути поп Милеша, али је за нас овдје значајнија чињеница да се на основу податка о настанку те богослужбене књиге може успоставити претпоставка о постојању извјесног, макар и скромног манастирског језгра у Детлаку. Детловачки евхологион је, уз поменуте амбарине у Детлаку, у чијој непосредној близини је настао више од хиљаду година касније, најзначајнији сачувани и доступни материјални споменик културе на подручју општине Дервента⁹, који свједочи о значајним културним донетима људи тога краја још од најстаријих времена.

Долазак организација и циљеви турске власти која је успостављена послије пада Добора 1536. године и стварања доборске нахије врло брзо су се могли уочити и на случају Дервенте. Након што је код села Доња и Горња Укрина ријешено чување и обезбјеђење прелазе преко Укрине на комуникацији према Сави, ова насеља се доста брзо развијају у складу са тадашњим стандардима и могућностима турске урбанизације. То истовремено подразумева и интензивнији процес исламизације и све већу превласт муслиманског становништва чијим потребама се прилагођава и модел урбаних градских насеља. Почетно језгро градског насеља које је израсло у данашњу Дервенту резултат је такве ситуације: настојањима турских власти већ након 1570. године у селу Горња Укрина почиње да се формира насеље градског типа (касаба). Иако је „становништво Доње, као и Горње

⁷ Исто, стр. 115.

⁸ Ахмед Аличић, *Увод, Отишрни попис Босанског санџака из 1604. године, Отишрни попис Босанског санџака из 1604. године*, св. I/1, Обрадио Адем Ханџић, Бошњачки институт Цирих – Одјел Сарајево; Оријентални институт у Сарајево, Сарајево, 2000, св. - I/1, стр. XXXVII.

⁹ Данас се налази у Патријаршијској библиотеци у Београду.

Украине било православне вјере¹⁰ у оваквим околностима почиње да преовладава муслиманско становништво, а самим тиме и институције и урбане форме које одговарају таквом саставу становништва. Шта то значи свједочи и податак које је услове морало испунити насеље да би добило статус касабе: муслимански џемат, главна богомоља, тј. џамија (за разлику од месцида!) и пазарни дан. У складу с тим у селу Горња Украина крајем 16. вијека настале су три махале које су се формирале око новоподигнутих џамија. Прву џамију подигао је нешто прије 1570. године Али-ага, диздар доборског града, и то је заправо данашња Градска џамија, око које је и настало језгро будућег града Дервенте. Друге двије настале су између 1570. и 1600. године и по положају и функцији одговарају џамијама које се у данашње вријеме именују као Горњомахалска и Доњомахалска. Када се говори о културно-историјском значају ових богомоља као споменика материјалне културе ваља истаћи да су оне, изгледа, доста рано изгубиле свој првобитни урбанистички изглед. Још и прије посљедњег рата у коме су страдале, са компетентног мјеста је речено да „њихова данашња архитектура тешко да је и код једне првобитна“. На исти начин “оригинални натписи нису ни на једној сачувани, као што нису сачуване ни закладне повеље (вакуфнаме) њихових оснивача“. Само је на џамији у Горњој махали сачуван један запис, „али не о њеном утемељењу него о једном познијем поправку“¹¹. Ови подаци, као и њихова обнова послје посљедњег рата, умногоме условљавају њихов статус као споменика културе.

Што се тиче села Доња Украина, сматра се да је његова трансформација у данашње предграђе Дервенте под именом Омерагићи, такођер изведена по истом моделу, што значи да је ту својевремено изградио џамију неки Омерага, а да је око ње настало типично муслиманско насеље из кога је на овај или на онај начин све више нестајало првобитно хришћанско становништво.

Све ово треба имати на уму с обзиром да је у значајној мјери утицало на стил живота, начин градње и модел културног дјеловања у граду и околини у оквиру кога трагамо за облицима материјалне културе који заслужују да буду заштићени и ревалоризовани. Вријеме, нови начин живота, ограничена трајност и крхкост тих трагова, карактеристичних претежно за сам град, учинили су да су они све мање препознатљиви, слично као и они које су остављали становници овог подручја који су расли и културно се испољавали у складу са византијском, западноевропском, јеврејском и другим културним традицијама с којима су се од половине 19. вијека наовамо све више спајали и прожимали.

Значајан траг у том погледу оставили су и они који су вијековима живјели на том подручју, а исповиједали су римокатоличку вјеру, посебно они који су припадали фрањевачком реду чији су припадници у другој половини 19. вијека подигли самостан на Плехану. Према неким подацима

¹⁰ Ханџић, стр. 120.

¹¹ Исто, стр. 130–131.

католичка жупа у Дервенти спомиње се 1623. године. Својевремено је идентификован један надгробни споменик у најстаријем католичком гробљу на Баницама у Дубочцу који је фра Андрија Шипрачић 1634. године подигао својој мајци на коме босанчицом, дакле једном врсте ћирилице, стоји следеће: „ови билиг стави матери својој, кћери хаџије Стјепана Маргитича, а жени Илије Шипрачића на 1634. г.“¹². Тај натпис који би данас поново требало потражити, а споменик на коме се налази заштити као културно добро, не свједочи само о дугом присуству католичког становништва на овом простору, него истовремено упућује и на могућност да се ради о оном више локалном, босанском смјеру фрањевачке културне традиције (Дивковићев *Наук крстјански*, на примјер) писане „Кириловим писмом“, тј. азбуком која је међу босанским фрањевцима постепено уступала мјесто абецеди, тј. латиници. Ради се, међутим, још увијек о веома скромним видовима организовања вјерског, а тиме и културног живота: према једном податку бискуп фра Никола Оловчић боравио је у Дервенти 1672. године гдје је затекао само једну капелицу и стан за жупника¹³.

У то вријеме читаво то погранично подручје трпи последице перманентних ратова и похода Турске према западној и средњој Европи који су у почетку имали успјеха, а касније трпили поразе, што је изазивало велике миграције становништва и на територији данашње општине Дервента. То је свакако и један од разлога што ту није било могуће засновати дугорочно стабилан и организован начин социјалног живота који би резултирао значајнијом културном активношћу и трајнијим споменицима материјалне културе.

Демографска, господарска, политичка и државна дестабилизација овог подручја посебно је дошла до изражаја почетком 19. вијека, када је Турска под притиском Европе била принуђена на значајне реформе. То се посебно снажно уочава у Босни која тада представља последњи истурени дио Османског царства према западној Европи одакле се после турских пораза управо у Босни концентришу муслиманске избјеглице не само са изгубљених територија преко Саве и из Далмације него и из Србије гдје је избио Први српски устанак. У таквим околностима босански беговат отказује послушност централним турским властима и одбија провођење нужних реформи које га угрожавају, истовремено појачавајући намете и репресију према хришћанској раји на коју на тај начин преноси терет наметнутих реформи.

То је тридесетих година 19. вијека изазвало ланац кметовских побуна против локалних турских власти у сјеверној Босни од којих је најзначајнија она позната под именом поп Јовичина буна из 1834. године која је избила управо у дервентској нахији и у којој су дјелимично учествовали и католици. Тим догађајем и његовим ширим одјецима на простору Посавине Дер-

¹² Омерхоџић, стр. 64.

¹³ Исто, стр. 62.

вента први пут долази у епицентар важних догађања не само у Босни, него и у сусједним покрајинама и државама, па и у широј, европској јавности која је помно пратила шта се ту догађа вршећи стални притисак на Турску да прихвати устаљене европске стандарде и вриједности. Стога се поп Јовичина буна може сматрати најзначајнијим историјским догађајем везаним за Дервенту и њену околину¹⁴.

Посљедице свих тих догађаја довеле су већ од друге половине 19. вијека до повољнијег положаја раје и већих слобода у организовању вјерског живота. До тада су и у православним и у католичким срединама потпуно доминирали мали, најчешће дрвени сакрални објекти. То су обично биле ћелије односно капелице везане за гробља у којима су обављане и све остале обредне вјерске активности. Већ од 1850. године почиње градња и већих и трајнијих богомоља. Практично у исто вријеме у Дервенти почиње изградња православне цркве, а на Плехану изградња самостана, тако да су то, уз постојеће џамије, тада и најзначајнији споменици културе на подручје општине Дервента. У међувремену, при крају турске и у току аустријске владавине ничу и други вјерски објекти трајнијег карактера, тако да је 1882. године саграђена католичка црква и у центру града. Паралелно с тим почиње и отварање школа¹⁵ а касније и формирање националних културних друштава и установа, чиме су створене претпоставке за дугорочнију и стабилнију културну активност.

Доласком Аустрије у Босну послје Берлинског конгреса 1878. године Дервента се жељезницом повезује са Бродом и Сарајевом чиме су створене претпоставке за веће контакте са свијетом. У складу с тим у Дервенту и околину пристижу досељеници из других развијенијих крајева Монархије, продиру нови занати и технологије, успоставља се другачији, капиталистички начин социјалног живота¹⁶. Посебно је значајно да се граде неки нови објекти трајнијег карактера од којих они најважнији припадају јединственом псеудомаурском стилу који је Аустрија у Босни настојала да озваничи као синтезу оријенталне и западне архитектуре. Таква је, на примјер, зграда у којој је данас библиотека „Бранко Радичевић“, која са зградом Гимназије и још неким мањим касније грађеним зградама према архитектонским мјерилима из средње Европе, представља препознатљиви урбани пејсаж Дервенте.

¹⁴ Детаљније о томе у књизи: *Поп Јовичина буна*, Свет књиге, Београд, 2007.

¹⁵ Више о томе у књизи *Велики јубилеј грађана града Дервенте. Развој гимназије у Дервенти од 1912. до 1972. године*, чији је аутор Анто Михаљић, Дервента 1973. Питањем школства у Дервенти бавио се и Неџмудин Алагић у књизи *Дервента између два рата*, Сарајево, 2001, стр. 90–99.

¹⁶ Зачеци капиталистичких друштвених односа у Дервенти у доба Аустроуграске и касније све до 1945. године детаљније се описују у књизи Мидхата Диздаревића *Раднички покрет и НОР Дервенте (документи и сјећања)*, Дервента, 1972.

Међу досељеницима у Дервенти посебно мјесто имају Јевреји који су долазили из других крајева Босне, претежно из Сарајева, али и из других крајева и земаља Монархије. Јеврејска заједница у Дервенти, као и у другим градовима Босне, имала је велики значај и утицај¹⁷. Практично је, као што је познато, потпуно истријебљена од стране усташа за вријеме Другог свјетског рата. Од очљивијих знакова јеврејског присуства у Дервенти данас постоји једино још њихово гробље на Рабићу и јавна чесма – извор позната под именом „Темпл“, одакле су се грађани Дервенте из околних улица дуго времена снабдијевали водом која је у овом граду све донедавно била један од великих проблема. Заштита ових културних објеката у сваком погледу намеће се као један од приоритета.

Погранични карактер подручја данашње општина Дервента у дугом историјском периоду, укључујући и најновија ратна и политичка збивања и демографска кретања, није био погодан за дугорочан и стабилан привредни, социјални и културни живот. Несрећа је у томе што је послије сваког нешто дужег и продуктивнијег периода развоја и стабилизације долазило до рата, послије чега је опет све морало почети испочетка: послије аустроугарске управе дошао је Први свјетски рат, сигурност, стабилност и напредак до кога је дошло између два свјетска рата прекинути су Другим свјетским ратом, а интензивни развој општине послије ослобођења 1945. до 1990. године потпуно је заустављен и враћен уназад суровим и рушилачким грађанским ратом 1991–1995. године. Све је ово разлог што данас нема баш много сачуваних и доступних материјалних споменика културе, које би требало ревалоризовати, заштити и учинити доступним најширој јавности.

Чини се да би приоритет у томе требало дати ономе што бисмо назвали културно-историјски комплекс Детлак. Географски и геостратешки положај Детлака између двије ријеке, Укрине и Лупљанице, условио је да је у даљој прошлости на том простору настало неколико споменика материјалне културе који посматрани заједно представљају јединствен културно-историјски комплекс. Јединствености тог комплекса доприноси и то што су најзначајнији очувани трагови богате културне прошлости овог краја сконцентрисани на једном мјесту или су везани за њега. Саставни дио тога комплекса сачињавају Амбарине и напријед поменуто удубљење у камену, дјелимично обликовано људском руком, које је у најновијим археолошким истраживањима иницијално идентификовано као испосничка ћелија, а у најужој вези с тим је и Детловачки евхологион – богослужбена књига писана 1628. године у Детлаку.

Због тога би било неопходно извршити дефинитивна археолошка истраживања и ископавања овог локалитета, којом приликом би све амбарине, њих 23, биле очишћене, на оштећеним мјестима рестаурисане и тако коначно заштићене. Истовремено, читав тај простор требало би адекватно осми-

¹⁷ О јеврејској заједници у Дервенти исцрпно је писао Неџмудин Алагић у поменутој књизи *Дервента између два свјетска рата*, стр. 141–172.

слити као посебну цјелину и потом даље о њему водити бригу на институционалном нивоу. На тај начин би била остварена његова валоризација и са културног и са туристичког становишта. У оквиру истог археолошког ископавања требало би истражити и поменуто удубљење у камену испод њиве Тисмовине, као могуће богослужбено мјесто с којим би могло имати везе и евентуално постојање манастира у Детлаку. То се посебно односи на уравни плато величине 10 x 8 метара испред тога удубљења на коме је, евентуално, могао бити каменом или дрветом дограђен дио већег објекта сакралног карактера¹⁸. Паралелно са овом локацијом требало би детаљно истражити и шири простор у троуглу који она затвара са Амбаринама, гробљем и црквом, јер би евентуални остаци посебне манастирске цркве највјероватније морали бити ту. Временско-просторни континуитет овог локалитета на адекватан начин попуњава и Детловачки евхологион, најважнији индикатор евентуалног постојања манастира на овом мјесту. Ту књигу би првенствено требало рестаурисати и заштитити најновијим методама како би се њена трајност осигурала и за сљедеће генерације, а потом направити репринт издање у графичком и електронском облику.

Ова три споменика материјалне културе сваки за себе и сви заједно издвајају се и уобличавају у јединствену цјелину, односно у посебан културноисторијски комплекс који захтијева *додатна истраживања, посебан третман, валоризацију, заштиту и презентацију*. Као такав он представља значајан културни и туристички ресурс општине Дервента који има и знатно шири значај.

¹⁸ Више о томе у поменутој књизи С. Тутњевића *На трагу манастира Детлак*, Свет књиге, Београд, 2008 (електронско издање: www.stantut.com)